

Marek Marczewski

Wkład księdza Władysława Piwowarskiego do polskiej teologii pastoralnej

Kieleckie Studia Teologiczne 2, 366-372

2003

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WKLAD KSIĘDZA WŁADYSŁAWA PIWOWARSKIEGO DO POLSKIEJ TEOLOGII PASTORALNEJ

Początek drogi naukowej księdza profesora Piwowarskiego jest związany z teologią pastoralną. W latach 1959–1961 podjął on studia na kursie doktorskim przy Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej KUL¹. W tym czasie (1960 r.) został mianowany „asystentem wolontariuszem przy katedrze socjologii religii na Wydziale Teologicznym”, a dokładnie nauczycielem akademickim Sekcji Teologii Pastoralnej Wydziału Teologicznego KUL, która powstała w 1958 r.² Po uzyskaniu stopnia doktora filozofii w zakresie filozofii praktycznej

¹ Jak sam pisze, studia filozoficzno-teologiczne odbył w latach 1948–1958 w Tarnowskim Instytucie Teologicznym, Warmińskim Seminarium Duchownym „Hosianum” w Olsztynie i na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Stopień magistra filozofii w zakresie filozofii praktycznej otrzymał w 1956 r., a święcenia kapłańskie w 1958 r. w Olsztynie (W. Piwowarski, *Zarys dziejów Sekcji Teologii Pastoralnej na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim 1958–1968*, RTK 15 (1968), z. 3, s. 45).

Skróty, oprócz zaznaczonych w tekście, podajemy na podst.: *Encyklopedia Katolicka. Wykaz skrótów*, oprac. J. Warmiński, E. Gigilewicz, R. Sawa, wyd. 2 popr. i rozsz. Lublin 1993.

² „W dniu 16 V 1958 r. na zlecenie Episkopatu Polski i na wnioski ks. prof. dra Stanisława Łacha, ówczesnego dziekana Wydziału Teologicznego [KUL], Rada Wydziału podjęła uchwałę o erygowaniu sekcji teologii pastoralnej na kursie wyższym teologii. W ramach sekcji utworzono następujące katedry: 1. katedrę teologii pastoralnej ogólnej, w skład której weszły: katedra liturgiki, katedra katechetyki i katedra homiletyki, 2. katedrę socjologii religii i 3. katedrę psychologii duszpasterskiej (...). Jak się wydaje, w dziejach sekcji teologii pastoralnej można wyróżnić dwa etapy: a) 1958–1963 i b) 1963–1967. Podział ten znajduje uzasadnienie przede wszystkim w liczbie i jakości zmian wprowadzonych na sekcji pastoralnej oraz w reformie studiów dokonanej na kursie wyższym Wydziału Teologicznego” (W. Piwowarski, *Zarys dziejów...*, dz. cyt., s. 36–37. Por. W. Popłatek, *Nurty badawcze sekcji teologii pastoralnej*, ZN KUL 8 (1965), nr 3, s. 19–21). W 1968 r. Sekcji Teologii Pastoralnej nadano prawa Instytutu Sacrae Congregationis pro Institutione Catholica (W. Piwowarski, *Kronika Sekcji Teologii Pastoralnej KUL*, RTK 16 (1969), z. 3, s. 141–143). „W ramach Instytutu zostały zintegrowane katedry i związane z nimi dziedziny badań pastoralnych – teologia praktyczna, katechetyka, homiletyka, liturgika i duszpasterstwo rodzin. Można powiedzieć, że pojedynczy pastorałści stali się «pastorałistą zbiorowym»” (W. Piwowarski, *Instytut Teologii Pastoralnej*, „Przegląd Uniwersytecki”, 6 (1994), nr 1, s. 8).

(1961 r.)³ był kolejno asystentem, starszym asystentem (1962 r.) i adiunktem (1963 r.) zaangażowanym w prace sekcji⁴, której w 1968 r. na mocy dekretu Sacrae Congregationis pro Institutione Catholica zostały nadane prawa instytutu. Z pracą dydaktyczną i naukową w Instytucie Teologii Pastoralnej KUL Ksiądz Profesor był związany do 1992 r. Na przykład w roku akademickim 1961/1962 powierzono mu wykłady ze wstępu do teologii pastoralnej⁵, w latach 1974–1976 był kierownikiem Instytutu Teologii Pastoralnej, a od przejścia ks. prof. dra hab. Józefa Majki do Wrocławia kierował Katedrą Socjologii Religii, która stanowiła część instytutu (1969–1993)⁶. Zatem bez przesady można powiedzieć, że był on związany z początkiem refleksji teologiczno-pastoralnej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim oraz z okresem jej rozkwitu.

Związek księdza Władysława Piwowskiego z Sekcją Teologii Pastoralnej (1960–1968), a później Instytutem Teologii Pastoralnej KUL (1968–1999) zaowocował (1) zaangażowaniem się w rozwój eklezjologicznej dedukcji teologii pastoralnej oraz (2) wprowadzeniem wyraźnego rozróżnienia pomiędzy socjologią religii (lub inaczej: socjologią pastoralną) a teologią pastoralną, podkreśleniem ich odrębnych ról i miejsc współpracy. W tym też porządku przedstawimy jego miejsce i rolę w rozwoju polskiej teologii pastoralnej.

1. W opracowaniu *Dwie koncepcje teologii pastoralnej*⁷ w sposób, jak na owe czasy, niezwykle umiejętny⁸, potrafił dostrzec niebezpieczeństwa, jakie

³ *Spoleczna zasada pomocniczości* (Lublin 1961, B KUL). Problematyce tej pozostał wierny przez cały okres działalności piśmienniczej: *Zasada pomocniczości w pismach św. Tomasza z Akwinu*, RF 10 (1962), z. 2, s. 62–67; *Interpretacje zasady pomocniczości w literaturze współczesnej*, RF 12:1964, z. 2, s. 89–94; *Zasada pomocniczości w encyklice „Pacem in terris”*, RTK 12 (1965), z. 3, s. 79–94; *Zasada pomocniczości w życiu Kościoła*, CT 41 (1971), fasc. 4, s. 5–22; *Zasada pomocniczości w Kościele*, ŻKat 6 (1987), nr 7, s. 70–82; *Zasada pomocniczości w Kościele*, w: *Kościół – świat – świeccy*, Warszawa 1988, s. 42–60; *Zasada pomocniczości a struktury pośrednie*, w: *Stare i nowe struktury społeczne w Polsce*, t. 1: *Miasto*, red. I. Machaj, J. Styka, Lublin 1994, s. 11–19; *Zasada pomocniczości w nauczaniu społecznym Jana Pawła II*, w: *Ku prawdzie we wspólnocie człowieka i Boga. Studia dedykowane ks. Stanisławowi Kowalczykowi*, red. E. Balawajder, P. Nitecki, A. Jabłoński, Sandomierz 1997, s. 258–269; *Zasada pomocniczości a wspólnota europejska*, w: *Europa. Zadanie chrześcijańskie*, red. A. Dylus, Warszawa 1998, s. 159–163.

⁴ Por. W. Piwowski, *Zarys dziejów...*, dz. cyt., s. 45.

⁵ Por. tamże, s. 38.

⁶ Por. K. Wojacek, *Instytut Teologii Pastoralnej*, w: *Księga pamiątkowa w 75-lecie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wkład w kulturę polską w latach 1968–1993*, red. M. Rusecki, Lublin 1994, s. 229, 231.

⁷ W. Piwowski, *Dwie koncepcje teologii pastoralnej*, ZN KUL 6 (1963), nr 1, s. 79–89.

⁸ Wykładana była bowiem w tym czasie tzw. hodegetyka, dyscyplina teologii pastoralnej, która z pojęcia „pasterz” („dusz-pasterstwo”) wyprowadzała koncepcje

istnieją w antropocentrycznej koncentracji teologii pastoralnej i skierować się ku, powstałej w nurcie tzw. szkoły tybindzkiej, eklezjologicznej dedukcji teologii pastoralnej. Jej eminentnym przedstawicielem był ks. Antoni Graf (1814–1867)⁹. Wprawdzie koncepcja Grafa nie została, niestety, podjęta i kontynuowana, a nawet zapoznana, mimo że odkryta i na nowo przypomniana w latach czterdziestych ubiegłego stulecia przez ks. Franciszka Ksawerego Arnolda (1898–1969), to jednak stanowiła punkt odniesienia dla tych, którzy poszukiwali wyjścia z „pastoralno-teologicznego apriory”, czyli klerykalistycznej w swej istocie koncepcji teologii pastoralnej, nauce o pasterzu, o jego obowiązkach i czynnościach.

Ksiądz Piwowarski w przytoczonym tekście przedstawił współczesne mu, nowsze próby ujęcia istoty teologii pastoralnej, a mianowicie R. Füglistera *Pastoraltheologie als Universitätsdisziplin. Eine historisch-theologische Studie* (Basel 1951) i G. Cerianiego *Introduzione alla teologia pastorale* (Roma 1961), na których jednak nie zatrzymał się¹⁰. Przyjęcie zasady formalnej, zbyt ubogiej i ciasnej, stanowiło memento dla wszystkich, którzy za Grafem i Arnoldem oparli się na innej zasadzie formalnej, a mianowicie „wyprowadzonej z istoty Kościoła, danej nam w Objawieniu”¹¹. Dlatego w trzy lata później opublikował opracowanie¹², w którym – jako jeden z pierwszych – przedstawił ogólny zarys eklezjologicznej dedukcji teologii pastoralnej, powstającego wówczas zamysłu podręcznika teologii pastoralnej pod redakcją Karola Rahnera¹³. Przedstawione wówczas przez Księdza Profesora wnioski, skierowane pod adresem rodzącej się wówczas dyscypliny, w zasadzie pozostały aktualne. W związku z tym warto je tutaj przypomnieć:

teologii pastoralnej. „Początkowo h[odegetyka] była jedną z dyscyplin teologii pastoralnej, obok homiletyki, katechetyki i liturgiki, dopiero później zaczęto ją uważać za właściwą teologię pastoralną” (R. Kamiński, *Hodegetyka*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6: *Graal-Ignorancja*, red. J. Walkusz [i in.], Lublin 1993, kol. 1099. Por. F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, cz. 1: *Wstęp do teologii pastoralnej. Teologiczne zasady duszpasterstwa*, Lublin 1970, s. 41–44 (dalej Blachnicki, TPO I).

⁹ Por. A. Graf, *Kritische Darstellung des gegenwärtigen Zustandes der Praktischen Theologie*, Tübingen 1841.

¹⁰ W przekonaniu księdza Blachnickiego „u Füglistera wraca stary błąd teologii pastoralnej”, zaś ujęcie Cerianiego „wnosi wprawdzie pewne elementy nowe (...), jednakże nie tak dalece nowe, aby można było mówić o całkowicie nowej koncepcji teologii pastoralnej” (F. Blachnicki, *Teologia pastoralna ogólna*, cz. 2: *Eklezjologiczna dedukcja teologii pastoralnej*, Lublin 1971, s. 33–34; [dalej Blachnicki, TPO II]).

¹¹ Blachnicki, TPO II, s. 23.

¹² Por. W. Piwowarski, *Eklezjologiczna koncepcja teologii pastoralnej*, AK 58 (1966), t. 69, z. 5, s. 300–309. O jego wartości niech świadczy fakt, że sługa Boży, ks. Franciszek Blachnicki (1921–1987) włączył je w całości do pierwszego tomu podręcznika teologii pastoralnej (Blachnicki, TPO I, s. 23–39).

¹³ Por. *Plan und Aufbau eines Handbuchs der Pastoraltheologie*, Hrsg. von F. X. Arnold, K. Rahner, V. Schurr, L. M. Weber, Freiburg in Br. 1961 (skrypt powielany).

1. Dotychczasową nazwę „teologia pastoralna” należałoby zastąpić terminem „teologia praktyczna”, ponieważ dawniej mówiło się o działalności pojedynczego pasterza, a obecnie o działalności całego Kościoła. Kościół jest przedmiotem różnych nauk teologicznych; jego praktyczną działalnością w teraźniejszej sytuacji zajmuje się tylko „teologia praktyczna”.

2. Obecnie zachodzi konieczność oparcia wszystkich „dziedzin” teologii praktycznej na eklezjologicznych podstawach (eklezjologia systematyczna).

3. Należy dążyć do ścisłej współpracy wszystkich „dziedzin” teologii praktycznej, ponieważ oparte są one na podstawowych funkcjach tego samego Kościoła i wszystkie zmierzają do wypracowania zasad dla samourzeczywistniającego się Kościoła w teraźniejszej sytuacji.

4. Podstawowe funkcje Kościoła mogą stanowić *quasi*-fundament dla wyodrębnienia się kilku dyscyplin w ramach teologii praktycznej, oczywiście przy założeniu ich ścisłej współpracy. Istnieje jednak dotychczas nierozwiązany problem, jakie powinny być te dyscypliny. Na pewno podstawą do wyróżnienia ich nie mogą być „władze”, lecz tylko funkcje Kościoła. Do nich, jak się wydaje, w świetle Konstytucji *Lumen gentium* należy: budowanie elementarnej wspólnoty Kościoła poprzez słowo, sakrament i miłość. Dzięki nim Kościół wypełnia misję pośrednictwa zbawczego. Można by więc mówić o trzech dyscyplinach odpowiadających do „słowa”, „sakramentu” i „miłości”.

5. We wszystkich „dziedzinach” teologii praktycznej musi się dzisiaj stosować metodę analizy teologiczno-socjologicznej.

6. Znajomość aktualnej sytuacji, specyfikującej autorealizację Kościoła, jest warunkiem *sine qua non* współczesnego duszpasterstwa¹⁴.

W tym artykule ksiądz profesor Piwowarski przedstawił za Rahnerem definicję teologii pastoralnej¹⁵. W kilka lat później definicję tę przepracował i uznał za własną:

Teologia pastoralna jest nauką zmierzającą za pomocą teologiczno-socjologicznej analizy konkretnej, teraźniejszej sytuacji Kościoła do wypracowania aktualnych modeli teologicznych oraz odpowiadających im imperatywów i programów działania, według których Kościół w tej konkretnej, teraźniejszej sytuacji aktualizuje własną istotę, wypełniając misję pośrednictwa zbawczego¹⁶.

Na jego podstawie powstało imponujące dzieło w sześciu woluminach: *Handbuch der Pastoraltheologie* (Bd. 1–5, Freiburg – Basel – Wien 1964–1972), a skład redakcji został powiększony o udział F. Klostermanna.

¹⁴ W. Piwowarski, *Eklezjologiczna koncepcja...*, dz. cyt., s. 309.

¹⁵ „Teologia pastoralna jest to nauka zmierzająca za pomocą teologiczno-socjologicznej analizy konkretnej, teraźniejszej sytuacji Kościoła do wypracowania zasad i dyrektyw, według których Kościół w tej teraźniejszej sytuacji aktualizuje własną istotę, wypełniając tym samym misję pośrednictwa zbawczego”. Tamże.

¹⁶ W. Piwowarski, *Perspektywa teologiczna a perspektywa socjologiczna w duszpasterstwie*, ChS 5 (1973), nr 6, s. 30.

Kilkadziesiąt lat później ksiądz Piwowski zabrał głos w sprawie metody naukowej tej stosunkowo młodej dyscypliny teologicznej. Wskazał wówczas na stosowany dotychczas „schemat sylogizmu praktycznego, w którym wniosek postępuje za przesłanką większą, czyli pierwszą i dlatego jest normatywny, dlatego zaś aktualny, bo opiera się także na naukach badających rzeczywistość”¹⁷.

2. Okazją do określenia miejsca, roli, statusu socjologii religii wobec teologii pastoralnej i ich stosunku do duszpasterstwa, stała się dyskusja na łamach „Tygodnika Powszechnego” wywołana pojawieniem się książki księdza Piwowarskiego *Religijność wiejska w warunkach urbanizacji* (Warszawa 1972)¹⁸, w której autor przeciwstawił się wymaganiom, jakie sługa Boży, ks. Franciszek Blachnicki, postawił badaniom religijności realizowanym przez socjologów religii. Przystępując do tego rodzaju pracy, w przekonaniu księdza Blachnickiego, winni „posiadać precyzyjne pojęcie religijności w sensie chrześcijańskim, biblijnym i teologicznym, które spełniałoby rolę normatywu, punktu odniesienia i kryterium oceny oraz koniecznej przesłanki pomocniczej dla wyciągnięcia wniosków pastoralnych”. W zdecydowanej odpowiedzi ksiądz Piwowski stwierdził, że „gdyby przyjąć poglądy ks. Blachnickiego, właściwie nie byłoby różnicy między teologią pastoralną a socjologią religii; co więcej, ta druga zastąpiłaby pierwszą”. I dalej: „jeśli [socjologowie religii] chcą pozostać socjologami, muszą się trzymać reguł dyscypliny, którą reprezentują. Duchowe i nadprzyrodzone bogactwo religii objawionej badają teolo-

¹⁷ W. Piwowski, *Instytut Teologii Pastoralnej*, s. 8. Pisał na ten temat: „Jak wiadomo, studia pastoralne są interdyscyplinarne. Oznacza to, że łączy je wspólny cel, ale posługują się różnymi metodami. W związku z tym należało wypracować właściwy dla nich schemat interdyscyplinarny, konieczny, zwłaszcza dla tworzenia różnych modeli duszpasterstwa. Podjęcie tego zadania było możliwe tylko w ITP [Instytucie Teologii Pastoralnej], gdzie spotykają się różne specjalizacje we wspólnej trosce o odnowę życia religijno-kościelnego w duchu wskazań Kościoła powszechnego i lokalnego. Zastosowany w ITP schemat analizy pastoralnej składa się z trzech etapów postępowania badawczego. Na pierwszym miejscu poszukuje się **jak być powinno** według Biblii, teologii oraz wskazań Kościoła powszechnego i lokalnego. Na drugim etapie, z kolei, zwraca się uwagę na rzeczywistość religijno-kościelną w danym zakresie, czyli **jak jest** według nauk humanistycznych (np. historia, geografia, psychologia, socjologia). Twierdzenia tych nauk traktowane są jako **tematy**, tj. tezy zaczerpnięte z innych nauk i na ich odpowiedzialność. Na trzecim etapie, wreszcie, wypracowuje się wnioski duszpasterskie – normatywne i aktualne”. Tamże.

¹⁸ Por. A. Bardecki, *Jaka jest dziś religijność wiejska?*, „Tygodnik Powszechny” 1973, nr 4; F. Blachnicki, *Analiza, diagnoza i terapia*, „Tygodnik Powszechny” 1973, nr 10.

gowie¹⁹. Przytaczając, przedstawioną w pierwszej części mego opracowania, definicję teologii pastoralnej i wskazując na jej zadania, które polegają na wypracowaniu aktualnych modeli teologicznych, imperatywów i programów adekwatnych dla teraźniejszej sytuacji i skutecznego planowania działalności Kościoła, pisał:

Już to wskazuje na fakt, że nie socjologia religii wypracowuje „normy”, o których pisał ks. Blachnicki, lecz właśnie teologia pastoralna; podobnie nie socjologia religii wartościuje dane o życiu religijnym, lecz właśnie teologia pastoralna. Jej zadaniem jest tworzyć normy (czyli modele teologiczne), interpretować i wysnuwać wnioski pastoralne, wiążące duszpasterzy, o ile władza kościelna to nakaze lub zaleci. Jeśli ks. Blachnicki zadania te przypisuje socjologii religii, to po prostu namawia przedstawicieli tej nauki do popełniania metodologicznych nadużyć. Jedynie teologia pastoralna jest uprawniona do teologicznej interpretacji wyników badań socjologicznych²⁰.

Nie ulega wątpliwości, że toczona wówczas dyskusja, do dziś w swym wątku zasadniczym, że socjolog religii powinien posiadać „precyzyjne pojęcie religijności w sensie chrześcijańskim”, bo o to w istocie – w moim przekonaniu – chodziło wówczas księdzu Blachnickiemu, pozostaje do dziś aktualna i może wzbudzać emocje.

Z tej dyskusji powstało dobro, albowiem tak socjologia religii, jak teologia pastoralna stanowią nauki pomocnicze dla posługi zbawczej Kościoła, czyli tzw. duszpasterstwa. Relację te książdz Piwowski przedstawił następująco: „Socjologia religii może współdziałać z teologią pastoralną, a teologia pastoralna może współdziałać z duszpasterstwem (...), [co nie wyklucza faktu, że i] socjologia religii może także bezpośrednio współdziałać z duszpasterstwem²¹. Wskazał też na dwa etapy współpracy w (a) wypracowaniu „aktualnych modeli teologicznych” i (b) w realizacji „modeli teologicznych, imperatywów i programów działania²².”

a. Jeśli chodzi o etap pierwszy, to socjologia religii „dostarcza danych o faktach religijnych, które mogą być traktowane jako przesłanka mniejsza w konstrukcji sylogizmu praktycznego. Dopiero na podstawie danych socjoreligijnych teologia pastoralna jest w stanie wypracować aktualny model teologiczny²³.”

¹⁹ W. Piwowski, *Socjologia a teologia pastoralna*, ŻM 23 (1973), nr 10, s. 14–16. Por. tenże, *Socjologia religii a teologia pastoralna i duszpasterstwo*, w: *Z badań nad religijnością polską. Studia i materiały*, red. W. Piwowski i W. Zdaniewicz, Warszawa 1986, s. 83–89; tenże, *Perspektywa teologiczna a perspektywa socjologiczna w duszpasterstwie*, ChS 5 (1973), nr 6, s. 27–35.

²⁰ W. Piwowski, *Socjologia a teologia*, dz. cyt., s. 16–17.

²¹ Tamże, s. 17.

²² Tamże, s. 17–19.

²³ Tamże, s. 17. Zob. W. Piwowski, *Perspektywa teologiczna...*, dz. cyt., s. 32–33.

Najogólniej modele te można podzielić na dwie grupy: dotyczące jednostek ludzkich i wspólnot religijnych²⁴. One z kolei służą „do wypracowywania imperatywów i programów działania”²⁵.

b. Drugi etap współpracy pomiędzy socjologią religii a teologią pastoralną dotyczy realizacji modeli teologicznych, imperatywów i programów działania. Te, jak wiadomo, dezaktualizują się dość szybko. Potrzeba więc „ciągłego kontaktu z rzeczywistością społeczno-religijną, ciągłych przemyśleń teoretycznych i ciągłego unowocześniania metod duszpasterskich”, a więc – ujmując najogólniej – stałej współpracy socjologa z ludźmi (tak teoretykami, jak i praktykami) zaangażowanymi w postugę zbawczą Kościoła²⁶.

* * *

Obecnie, gdy dzieło współpracy wielu wybitnych polskich pastoralistów, Instytut Teologii Pastoralnej KUL, zostało w sposób nieprzemysłany zniszczone, to znaczy podzielone na dwa odrębne organizmy (Instytut Pastoralno-Katechetyczny i Instytut Homiletyczno-Liturgiczny), przypomnienie słów księdza profesora Piwowarskiego o „pastoralistce zbiorowej”²⁷, jako optymalnym modelu formacji pastoralnej, stanowi memento i wezwanie, by naprawić to, czego jeszcze zupełnie nie zniszczono.

²⁴ „Problem wypracowania tych modeli nie jest błahy. Wiadomo z badań socjologicznych, że np. niektórym kategoriom katolików nie odpowiada już tradycyjny model religijności. Następstwem tego jest dostrzegalny brak adekwatności między ich potrzebami religijnymi a tradycyjnym modelem religijności” (W. Piwowarski, *Perspektywa teologiczna...*, dz. cyt., s. 33).

²⁵ „Przez imperatywy rozumie się tutaj zespół dyrektyw, czyli nakazów i zaleceń, dotyczących realizacji modeli teologicznych *hic et nunc*. Natomiast przez programy działania rozumie się merytorycznie i metodycznie zaplanowane etapy urzeczywistniania tychże modeli. Jakkolwiek wypracowanie imperatywów i programów działania stanowi domenę pastoralisty zbiorowego (instytutu), to jednak pomoc socjologa jest tutaj niezbędna. zadaniem jego jest ukazanie konkretnej sytuacji, jednostek i grup religijnych”. Tamże, s. 33–34.

²⁶ Por. W. Piwowarski, *Socjologia a teologia...*, dz. cyt., s. 18. Zob. W. Piwowarski, *Perspektywa teologiczna...*, dz. cyt., s. 35.

²⁷ „W ramach Instytutu zostały zintegrowane katedry i związane z nimi dziedziny badań pastoralnych – teologia praktyczna, katechetyka, homiletyka, liturgika i duszpasterstwo rodzin. Można powiedzieć, że pojedynczy pastoraliści stali się «pastoralistą zbiorowym»” (W. Piwowarski, *Instytut Teologii...*, dz. cyt., s. 8).